

До спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03
Національного університету
«Одеська юридична академія»

вул. Фонтанська дорога, 23, м. Одеса, 65009

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора,
професора кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно правових дисциплін Київського університету інтелектуальної
власності та права

Шишки Романа Богдановича

на дисертацію Токаревої Віри Олександрівни на тему
«Правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне
право; міжнародне приватне право

Актуальність проведеного дослідження є безсумнівною: воно виправдане потребами практики щодо виникнення та здійснення приватних прав у цифровому просторі. Для запобігання їх порушенням та зловживанням.

Потужний розвиток цифрових технологій справляють вагомий вплив на всі галузі права, в тому числі на цивільне право. Автоматизація та цифровізація всіх процесів у суспільстві призвела до зростання обсягів збирання та обробки персональних даних державними та приватними системами для цілей автоматизованих навчання. Аналіз персональних даних фізичних осіб використовуються для прийняття та технологічного й програмного забезпечення рішень із використанням автоматизованих систем у таких сферах як: працевлаштування, видача соціальних виплат, створення та поширення інформації, укладення договорів та інших правочинів, надання фінансових, державних послуг та судочинства. Автоматизовані системи прийняття рішень використовуються у судочинстві США та ЄС. Застосування автоматизованих систем під час прийняття рішень, на підставі аналізу великих даних, можуть спричиняти дискримінацію та нести юридичні наслідки для людини. Під гаслом боротьби із бюрократією та для ефективного прийняття

рішень, розширюються сфери застосування автоматизованих та наполовину автоматизованих систем, які поступово замінюють людину не лише в рутинних діях, а й у прийнятті юридично значущих рішень.

Впровадження алгоритмічних форм управління, заснованих на використанні великих даних, ризики збільшення масштабів моніторингу за населенням здатні зміщувати владну логіку на контроль та спонукання до вчинення дій відповідно до запропонованих норм поведінки. Така автоматизація та алгоритмізація, не позбавлена упередженості притаманній людині, оскільки алгоритми навчаються на підставі рішень, які приймаються людиною. Тому в умовах поступової передачі функцій соціального контролю від фізичної особи автоматизованим системам та алгоритмам, постає потреба пошуку адекватного та ефективного механізму забезпечення прозорості алгоритмів, недопущення дискримінації та порушення прав людини.

Автоматизація та цифровізація неминуче впливає на всі сфери людського буття, змушує переосмислювати традиційні категорії права, такі як: ідентичність; ідентифікація та ідентифікаційні дані фізичної особи; зміст, виникнення та припинення правоздатності та дієздатності; особисті немайнові права, здійснення цивільних прав. Машинне навчання, технології автоматизованого прийняття рішень, IoT, дистанційна біометрична ідентифікація тощо, об'єктивно створюють середовища яке потребує належного правового регулювання для недопущення дискримінації та порушення прав людини.

У цьому сенсі комплексне дисертаційне дослідження Токаревої Віри Олександрівни, присвячене правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі Інтернет, визначається безперечною актуальністю та своєчасністю. Звернення авторки до питань проблематики теми відповідає тим завданням, що ставляться перед наукою цивільного права в умовах сучасних викликів та проблем правового регулювання прав людини.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Ознайомлення зі змістом дисертаційного дослідження В.О. Токаревої надає підстави стверджувати, що сформульовані у дисертації наукові висновки і рекомендації відповідають критеріям достовірності та обґрунтованості, як обов'язкових вимог до наукових досліджень рівня доктора наук. Поставлені при написанні дисертаційного дослідження дослідницькі завдання у цілому досягнуті та достатньо розкриті в рукописі роботи та презентовані в оприлюднених роботах.

Сукупність загальнонаукових та спеціальних методів правознавства, зокрема діалектичного, системно-структурного, догматичного, а також

історико- правового, порівняльного та формально-логічного, використаних авторкою при проведенні дослідження, дали змогу дисертантці виявити та вирішити комплекс теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із розвитком науки цивільного права в сфері правового регулювання правоздатності та дієздатності фізичної особи у відносинах у мережі Інтернет та сформулювати відповідні пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України в досліджуваній сфері.

Загальний аналіз змісту роботи свідчить про те, що дослідження має системний, цілісний, самостійний характер та відзначається високим науковим рівнем та актуальністю. Серед багатьох робіт, у яких висвітлювались різні аспекти правосуб'єктності фізичних осіб, які були представлені у вітчизняній науці в останні роки, дана робота є одним з перших досліджень, спрямованих на вдосконалення науки цивільного права та норм вітчизняного законодавства щодо правового регулювання правосуб'єктності фізичної особи саме у відносинах у мережі Інтернет.

У роботі послідовно досліджено генезис та юридичну природу фізичної особи у мережі «Інтернет», вплив мережі як чинника трансформації юридичної природи фізичної особи; розкрито доктринальні та практичні підходи до формування цифрової ідентичності в мережі «Інтернет»; визначено особливості проведення ідентифікації та ідентифікуючих ознак фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет»; розкрито основні положення про дієздатність фізичної особи під впливом мережі інтернет; розроблено науково-теоретичні пропозиції та практичні рекомендації в сфері правосуб'єктності фізичної особи саме у відносинах у мережі «Інтернет».

Порівняння вітчизняних реалій правового регулювання та існуючих прикладів з законодавства зарубіжних країн дало змогу авторці визначити проблемні моменти вітчизняного правозастосування та сформулювати власні пропозиції з реформування законодавчого регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Використання в роботі прикладів з доступної практики дало змогу авторці максимально широко висвітлити проблематику правового регулювання правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі Інтернет.

Дисертанткою логічно вибудована структура роботи, що надало змогу максимально повно розкрити заявлену під час дослідження проблематику. Структурна дисертації цілком відповідає меті і предмету дослідження, й включає вступ, 3 розділи, 10 підрозділів (з яких один поділений на пункти), висновки, список використаних джерел (888 найменувань) та додатки. Такий підхід до структурування змісту дослідження виглядає цілком правильним,

адже завдяки цьому авторці вдалося розкрити ті актуальні питання проблематики теми, що були обрані для дослідження.

На підтвердження ґрунтовного характеру проведеного дослідження можна навести слушно обраний авторкою комплексний підхід до вибору науково- методологічних, нормативно-правових джерел, а також емпіричної бази дослідження. На якість отриманих дисертанткою результатів вплинуло поглиблене опрацювання положень вітчизняної та зарубіжної наукової доктрини і судової практики, врахування досягнень загальнотеоретичної юриспруденції, науки цивільного права та інших галузевих юридичних наук.

Робота містить наукові положення, які мають важливе науково-теоретичне значення й практичне спрямування. Положення новизни, що виносяться на захист, підкріплені відповідними висновками по ходу дослідження, а також належним чином обґрунтовані.

Ознайомлення з текстом дисертаційної роботи надає підстави стверджувати, що ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, в цілому відповідають вимогам, що ставляться до даного виду робіт.

Повнота викладу основних положень дисертації опублікованих автором працях.

Протягом дослідження автором було опубліковано основні положення, відображені у дисертації. Головні теоретичні та практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження В. О. Токаревої викладені в 73 публікаціях, у тому числі, 27 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 4 наукових статтях, опублікованих у зарубіжних періодичних виданнях, зокрема, 5 статтях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, а також 31 тезах доповідей на науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів та у 6 наукових працях, що додатково відображають наукові результати дисертації. Положення публікацій мають оригінальний, самостійний характер. Посилання на авторські публікації у роботі присутні.

Наукова новизна та достовірність одержаних результатів.

Наукова новизна положень дисертації полягає у тому, що робота на сучасному етапі є одним із перших у вітчизняній науці цивільного права спеціальних комплексних досліджень теоретичних і практичних проблем правосуб'єктності фізичної особи у відносинах у мережі «Інтернет». У дисертації Токаревої Віри Олександрівни оброблено, проаналізовано та узагальнено значний масив наукових праць українських та зарубіжних

правників. За результатами аналізу джерел авторкою зроблені власні напрацювання і висновки, якими визначається наукова новизна роботи та достовірність одержаних в ході дисертаційного дослідження результатів.

В дисертації міститься значна кількість пропозицій, які дають змогу дещо під іншим кутом зору розкривати природу різних правових явищ. Так, наприклад, цікавою є позиція дисертантки розрізняти цифрову ідентичність фізичної особи в інтернеті в широкому та вузькому значеннях. Авторка визначає цифрову ідентичність у вузькому значенні в якості цифрового образу суб'єкта цивільних відносин (джерело персональних даних особи, акаунт (обліковий запис), який ідентифікує його у відповідних системах); в свою чергу цифрова ідентичність у широкому значенні розуміється, як система даних суб'єкта цивільних правовідносин, без прив'язки до конкретного акаунта, зокрема всі дані, які особа залишає в результаті активної та пасивної діяльності, за винятком даних, які не дозволяють ідентифікувати особу;

Заслуговує на увагу висунута позиція дисертантки, щодо права на цифрову ідентичність як особистого немайнового права, обумовленого розвитком технологій, що належить кожній фізичній особі, комплексного за своєю структурою, що складається з права на визнання цифрової ідентичності, права перешкоджати будь-якому спотворенню та посяганням на цифрову ідентичність, яке здатне завдати шкоди фізичній особі.

Оригінальним вбачається й погляд авторки на поняття цифрової репутації як особистого немайнового блага яке в умовах розвитку соціальних мереж, шерингових платформ виходить за межі лише суспільної оцінки ділових, професійних якостей та здібностей фізичної особи, а пов'язується з якостями та оцінками особи, які персоніфікують її не лише поміж фахівців у галузі, а й інших користувачів Інтернету.

Окремо слід підтримати висновок здобувачки про доцільність впорядкування тієї законодавчої термінології («цифрові двійники», «аватар», «електронна особа»), з метою забезпечення правового регулювання означеної сфери.

Достатньо цікавою, і такою, що має право на існування, є позиція, що внаслідок смерті фізичної особи відбувається трансформація цифрової ідентичності, перехід прав на цифрове майно та отримання спадкоємцями доступу до акаунтів особи в Інтернеті; що видалення аккаунту та персональної інформації користувача, а з тим і здійснення фізичною особою своєї правоздатності та дієздатності у мережі, може бути добровільним (за волевиявленням фізичної особи) і примусовим та застосовуватися в якості санкції за вчинення правопорушення за рішенням суду або порушення умов користувацької угоди за рішенням Інтернет-сервісу.

Можна підтримати висновок дисертантки передбачити у законодавстві право суб'єктів даних на отримання інформації про логіку прийнятого індивідуального рішення (аналізу вхідних даних, статистичного пояснення, перевірки коду, визначення чутливості окремих даних та змінних, які зумовили результат) та кореспондуючий обов'язок контролера у разі прийняття рішення із застосуванням алгоритму надати інформацію суб'єкту даних про логіку індивідуального рішення, що лежить в основі обробки.

Схвальною є пропозиція авторки про класифікацію упереджень, які впливають на прийняття юридично значущих рішень із використанням автоматизованих систем.

Окрім зазначеного, в дисертації наводяться аргументи на удосконалення наукових суджень, теорій, положень в області правосуб'єктності фізичної особи та новітніх прав людини у відносинах у мережі «Інтернет». Напрацьовані конкретні пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства України з урахуванням мережевого підходу, які заслуговують на увагу.

Дисертація характеризується низкою інших наукових положень, що свідчать на користь оригінального характеру отриманих результатів.

Практичне і теоретичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження.

Викладені в дисертаційному дослідженні В.О. Токаревої положення мають як науково-теоретичне, так і практичне значення. Наявні у роботі теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані у: науково-дослідній діяльності – як основа для подальшого наукового дослідження цивільно-правових проблем категорії правосуб'єктності та статусу фізичної особи в умовах розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та інтернету; правотворчій діяльності – у процесі вдосконалення норм цивільного законодавства щодо змісту правоздатності та дієздатності прав та обов'язків, захисту порушених прав фізичної особи, гармонізації національного законодавства та адаптації правових основ регулювання до європейських стандартів; правозастосовній сфері – у практиці органів юстиції, при розгляді судами цивільних справ, що стосуються прав, обумовлених розвитком мережі «Інтернет» та автоматизованих систем, у діяльності приватних виконавців та нотаріусів; у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільне та сімейне право», «Захист персональних даних» «Актуальні проблеми права інтелектуальної власності», «Приватне право: практика тлумачення та правозастосування», «Право інтелектуальної власності», «Цивільно-правовий захист особистих немайнових прав». Про можливість застосування положень

дисертаційної роботи свідчать акти впровадження результатів дисертаційного дослідження, надані в додатках до дисертації.

Дискусійні положення та зауваження до дисертаційного дослідження.

У цілому позитивно оцінюючи рівень проведеного дисертаційного дослідження, його зміст і значення, вважаю за доцільне звернути увагу й на дискусійні моменти, а також висловити зауваження і рекомендації щодо окремих положень роботи:

1. Передусім йдеться про її назву і використання терміну «правосуб'єктність»: оскільки в позитивному він не використаний в доктрині права виправдано підданий критиці в зарубіжній та національній правничій літературі і не дарма – здатний нашкодити формуванню юридичного позитивізму.

Зв'язку з наведеним в розділі 2 варто було торкнутися цифроздатності фізичної особи: а) як різновиду дієздатності та б) індивідуалізації такої особи в цифровому просторі чи вимірі.

2. Дисертантка досліджує питання розвитку мережевої структури суспільства елементами якої є технології «сервісної держави», режим «без паперу» та цифрова ідентичність (С. 39, 273 та ін.). Застосування даних технологій неминуче актуалізує ризики втручання у приватне життя, викрадення цифрової ідентичності, безповоротної втрати персональних даних, в результаті витоків тощо. З метою забезпечення захисту персональних даних, недопущення несанкціонованого доступу до даних, дисертантка приділяє увагу вимогам створення систем із дотримання принципів приватності за замовчуванням та вбудованої приватності (С. 260, 261). Водночас, на мою думку, не розкриті наслідки та санкції у разі не дотримання вимог захисту персональних даних та цифрової ідентичності в мережі «Інтернет».

3. У роботі досліджуються питання забезпечення здійснення права не знати результати генетичного дослідження, з урахуванням розвитку предикативної аналітики та медицини. Аналізуючи перспективи поширення технологій аналізу великих даних, дисертантка вносить пропозицію, що для недопущення зловживання генетичними технологіями доцільно доповнення законодавство про страхування положенням про заборону страховикам вимагати проходження генетичного тестування та запитувати у застрахованих осіб або родичів надання результатів такого тестування (С. 345, 346, 347). А саме ст. 99 Закону України «Про страхування» доповнити положенням про заборону оцінки ризику на основі прогностичного генетичного тесту, заборону страховиків вимагати проходження генетичного

тестування та запитувати у застрахованих осіб або родичів надання результатів такого тестування (С. 348).

Дійсно поширення технологій аналізу великих даних, зокрема предикативної медицини або медицини 4П, ставить певні виклики для дотримання прав людини. Поряд із цим, на мою думку, закріплення норми яка вводить заборону для страховиків вимагати проведення генетичного тестування та запитувати у застрахованих осіб або родичів надання результатів тестування, призведе до втрати інтересу до укладення договорів особистого страхування та страхування життя, через надмірні виплати, в умовах поширення захворювань. Крім того принцип найвищої сумлінності передбачає надання страхувальником всіх відомих йому даних які можуть вплинути на оцінку настання страхового випадку.

4.3 огляду на поширення застосування автоматизованих систем дисертантка висуває пропозицію удосконалення Проекту Закону «Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки (С. 257, 258), щодо необхідності запровадження норми яка б вводила заборону використання технологій впливу на підсвідомість для маніпулювання, підбурювання до певної поведінки та прийняття рішень. Дана пропозиція дисертантки надана з урахуванням аналізу Акту ЄС Про ШІ, який забороняє технології які маніпулювання із застосуванням автоматизованих систем як: сублімінальні методи впливу на підсвідомість, які можуть завдавати фізичну або психологічну шкоду, та маркетинг, ведення в експлуатацію або застосування систем штучного інтелекту, які використовують буд-які вразливі риси, для впливу на їх поведінку (С. 335).

На мою думку дане твердження авторки потребує уточнення через наступні причини. Наразі відсутня єдність щодо розуміння феномену маніпулювання. Немає єдності та доведеності у науці, що такі автоматизовані системи як нейромаркетинг дійсно вчиняє надмірне маніпулювання підсвідомістю. Крім того, вплив на підсвідомість користувачів не обов'язково свідчить, що відбувається управління або контроль вибору суб'єктом, а технології лише здатні переконати особу до вчинення певних дії, а розвиток сучасних технологій не настільки є високим щоб впливати на подібні етичні питання.

Система має визнаватися маніпулятивною, у разі, якщо вона впливає надмірно та приховано на вибір користувачів, що вони не знають та не можуть легко усвідомлювати, що вплинуло на їх процес прийняття рішення. Тобто відмінність між технологіями переконання та маніпулювання полягає в тому, що маніпулятивні системи знижують раціональну здатність управляти власною мотивацією, підбурюючи до вчинення певних дій. Таким чином, потребує уточнення положення дисертантки щодо обмеження застосовування

автоматизованих систем які маніпулюють поведінкою особи, підбурюють до вчинення певних дій, а саме завдають фізичну або психологічну шкоду фізичній особі. Оскільки системи які не завдають фізичну або психологічну шкоду, як такі, не відносяться до системи високого ризику.

5. Значна увага у роботі приділена підходу до правового регулювання штучного інтелекту в ЄС. Зокрема в роботі застосовується термінологія європейського законодавця, наприклад, термін «автоматизовані системи» для позначення систем штучного інтелекту (відповідно до Регламенту ЄС 2016/679). Слід визнати, що обрана позиція дисертантки є цілком слушною з огляду на євроінтеграційні процеси України. Поряд із цим у роботі міститься аналіз аспектів правового регулювання та здійснення окремих прав у мережі «Інтернет» в Китаї, але не застосування штучного інтелекту. Поряд із цим загальновідомо, що ЄС, хоча й характеризується орієнтацією на права людини у підході правового регулювання штучного інтелекту та захисту персональних даних, члени ЄС не відносяться до держав лідерів в області технологічних розробок програмного забезпечення та алгоритмів. Тому робота значно виграла якщо б були висвітлені ключові риси у підходах правового регулювання штучного інтелекту технологічних лідерів галузі: Китаю та США.

Слід зазначити, що висловлені зауваження стосуються насамперед дискусійних проблем і здебільшого мають рекомендаційний характер, а тому не впливають на загальну позитивну оцінку роботи, її наукову і практичну цінність.

Загальний висновок щодо дисертаційної роботи та її відповідність встановленим вимогам.

Зміст реферату повною мірою відображає структуру дослідження, його основні положення, новизну та висновки.

Дисертація не містить положень або висновків, що були захищені у кандидатській дисертації: Токарева В.О. Правовідносини страхування творів мистецтва, предметів колекціонування та антикваріату у цивільному праві України. канд. юр. наук. 12.00.03. Одеса, 2011. 226 с.

Актуальність дослідження, ступінь наукової новизни, обґрунтованість отриманих наукових результатів, їх теоретична та практична значимість доводять, що дисертація Токаревої Віри Олександрівни «Правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі Інтернет» є самостійною, завершеною науковою працею, в якій автором розв'язані конкретні наукові завдання, що мають істотне значення для доктрини цивільного права.

Попри те, що у роботі містяться окремі, зауваження та робота є не

бездоганна але, з урахуванням наведеного робота відповідає встановленим вимогам та виконана на актуальну тему. І, заслуговує високої оцінки на схвалення. А, її авторка Токарева Віра Олександрівна заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право на тему: «Правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі Інтернет».

Опонент: професор, доктор
юридичних наук, професор кафедри
адміністративного права,
інтелектуальної власності та
цивільно-правових дисциплін
Київського університету
інтелектуальної власності та права

Підпис Р.Б. Шишки посвідчую:

Ректор Київського університету
інтелектуальної власності та права,

член-кореспондент Національної
академії правових наук України

Заслужений юрист України

Роман ШИШКА

Василь ФЕЛИК